

- реалізації // Право України. – 2010. – № 3. – С. 72-79.
6. The World Bank & Rule of Law Reforms. Working Papers Series. – December 2005. – No.05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lse.ac.uk.
7. Попередній звіт щодо підготовки консолідованого модельного кодексу «good administration» від 02.03.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.coe.int.

Телелим Ірина Володимирівна, кандидат політичних наук, викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського державного аграрного університету

УДК 323.2:316

ДЕВІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ЇЇ ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

У статті розглядаються особливості становлення і функціонування політичної системи України часів її незалежності в контексті розвитку сучасного українського політичного процесу.

Ключові слова : політичний процес, політична система, девіація, інновації, легітимність, право, реверсивність, колективна свідомість

ДЕВИАЦИЯ УКРАИНСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В КОНЦЕ ХХ – В НАЧАЛЕ ХХІ СТ.: ЕЕ ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье рассматриваются особенности становления и функционирования политической системы Украины в период ее независимости в контексте развития современного украинского политического процесса.

Ключевые слова : политический процесс, политическая система, девиация, инновации, легитимность, право, реверсивность, коллективное сознание

DEVIATION OF THE UKRAINIAN POLITICAL PROCESS AT THE END OF XX – ON BEGINNING OF XXI ITEM. : ITS CAUSES AND EFFECTS

In the article the features of becoming and functioning of the political system of Ukraine are examined in the period of its independence in the context of development of the modern Ukrainian political process.

Keywords : political process, political system, deviation, innovations, legitimacy, right, reversibility, collective consciousness

Аналізуючи вектор розвитку українського політичного процесу з часів її незалежності у 90-і роки минулого століття, визначаючи його реверсивність, варто шукати причини у девіації становлення і функціонуванні політичної системи України як унікального кібернетичного та соціокультурного феномену, що передбачає виявлення фундаментальних чинників, під визначальним впливом яких відбувалося формування її структури, встановлення загальної логіки функціонування, детермінація алгоритмів діяльності її окремих складових елементів.

Враховуючи принципову незавершеність інституційного інжинірингу управлінської підсистеми українського соціуму, який постає як відкритий політичний процес із циклічно-коливальною динамікою розвитку, метою даної статті є визначення символічних матриць, засвоєних колективною свідомістю двох основних суб'єктів вітчизняного політичного життя – еліти та «пересічних» громадян. Саме через розкриття специфіки інтерпретації ними «бажаного» політичного ладу та засобів його досягнення уможливорюється пізнання етіології управлінської підсистеми соціуму та напрямків її вдосконалення.

Як зазначають дослідники початкового етапу політичного транзиту в країнах, що постали на теренах колишнього СРСР, 1989-1991 роки були позначені значним сплеском проліберальних настроїв у пізньорадянському суспільстві. У 1990 р. 96 % респондентів визначали себе прихильниками прозахідної моделі суспільно-політичного розвитку. За визначенням В. Согріна, ця модель асоціювалася у масовій свідомості радянських громадян із іменами М. Тетчер і Р. Рейгана та могла бути охарактеризована як «буржуазно-індивідуалістичний» лібералізм. Квінтесенцією цієї моделі була максимальна свобода ринкових зв'язків та мінімалізація функцій держави [1, с. 16]. Перші етапи демократичного транзиту в Україні, здавалося б, повністю підтверджували тренд політичних трансформацій, що відбувалися в регіоні Центрально-Східної Європи в цілому: активне включення інтелігенції до політичного процесу, еволюційний характер новацій у напрямку парламентської

системи врядування, розширення прав місцевого самоврядування, територіальних громад тощо. Проте, саме у випадку з Україною відома теза неоніституціоналістів про «залежність від пройденого шляху» проявилася у найбільш драматичний спосіб. Соціокультурні особливості попереднього розвитку, домінування адміністративно-командної економіки та відповідних їй принципів редистрибуції матеріальних і духовних благ, авторитарний політичний устрій тощо, сформували специфічний тип особистості, поширений серед громадян республіки. Він був орієнтований на принципи егалітаризму, колективізму, етатизму та політичного патерналізму. Цей специфічний ціннісний код представників громадськості не міг не «викривлювати часовий вектор» політичних перетворень, породжуючи реверсивні тренди демократизації та стимулюючи організаційні патології в інституційному середовищі політичної системи суспільства.

Як зазначають українські дослідники початкових етапів розбудови інституційного дизайну вітчизняної управлінської ієрархії, сутністю цього парадоксу була згода людей жити в такому просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції і стабільності атрибутів політичного ладу [2, с. 718]. Очевидно, під впливом цієї світоглядної дихотомії, згодом, із політичного процесу виключилася і українська інтелігенція, зумовивши, тим самим, значну девіацію українського політичного транзиту від, спочатку аналогічних йому, перетворень у Польщі, Чехії, Угорщині тощо. Швидка девальвація символічної матриці лібералізму у свідомості громадян України підтверджується, зокрема, тим, що на сьогодні лише 1-2 % українців визначають себе прихильниками ліберальної ідеології, розпорошуючи свою підтримку переважно між комуністичними (у більшості своєї люди похилого віку), націонал-демократичними та, як показали останні події, радикальними силами.

У таких, більш ніж специфічних, умовах зовнішнього соціального середовища найпоспідовнішим adeptом ліберального проекту облаштування сфери Політичного став український політичний клас. Цей різновид «організаційної буржуазії» (за термінологією І. Марковіць), зазвичай панує у тих соціумах, де нові ринкові відносини та аномічна соціальна структура виявляються безсилими у справі остаточного демонтажу архаїчних структур політичної культури. Екзистенційна розгубленість громадян (у нашому випадку – України) надає цьому «державному класу» більшу автономію у контролі над ресурсами та необхідну свободу у виборі стратегії розвитку. Його представники широко використовують регіональні, етнічні та групові розбіжності громадян у якості засобу для придушення виклику знизу та боротьби із політичними опонентами [3, с. 195].

Лібералізм української еліти перших років незалежного існування проявлявся, передусім, у засвоєнні групою свідомістю символічної матриці «приватна власність». Практичним втіленням цього стала тенденція, яка запанувала ще за часів «пізнього Горбачова» – «приватизація влади». В результаті, номенклатурний соціалізм перетворився на номенклатурний капіталізм. Відповідним було й прагнення до просування лише на одній ділянці лібералізації – економічній – без врахування всього комплексу суспільних реалій та без суттєвого відкриття політичного простору для «некомпетентних» мас [4, с. 192]. Політичний клас пропонував соціуму ліберальний проект у його редукованому, ранньому варіанті, без врахування суттєвих коректив більш пізніх і, відтак, – модерних ревізій.

Так званий «path dependency» у випадку з елітою проявився у відвертому етатизмі правлячого класу. Навіть особисті конфлікти ключових політичних акторів першої половини 90-х років ХХ ст. не порушували групового консенсусу щодо особливої цінності держави, як механізму реформування та управління економікою і всіма іншими сферами суспільного життя. Не даремно, найбільш ефективними засобами впливу на макроекономічну ситуацію в країні стали державна митна та податкова служби. Своєрідною традицією стала і практика безпосереднього адміністративного втручання у виробництво та фінансово-грошові процеси, за умови збереження за державою чималого обсягу розподільчих функцій (в основному, через бюджетні важелі). Відповідно, починаючи з 1991 року, в країні послідовно створювався авторитарний управлінський гібрид, який поєднав у собі елементи авторитарного президентського врядування із радянською бюрократично-номенклатурною практикою. Лише на перший погляд парадоксальним може виявитися ствердження про те, що на початкових етапах незалежного існування країни вітчизняна еліта була більше заклопотана розбудовою саме держави, а не політичної системи суспільства. Справа в тому, що організованість та ефективність неформальних механізмів вирішення суперечок в середовищі правлячого класу забезпечували усталеність політичних інститутів та дієвість системи розподілу влади, а не навпаки. Як своєрідний доказ цьому, можна привести специфічну «політичну мову», що почала формуватися в процесі таких «позаінституційних» практик. Зокрема, слова «реформа» та «реформування» не сприймалися ані пересічними громадянами, ані професійними функціонерами, як щось спрямоване

на функціональне поліпшення чи вдосконалення конституційного інституційного ладу або введення економічних інновацій. На «глибокій» політичній мові, «реформа» – означала лише новий етап апаратної боротьби, результатом якої була зміна розподілу сил основних «контролерів» владних ресурсів чи, навіть, витіснення їхніх окремих представників з політичної арени. Про цей «макіавелістський цинізм» української еліти згадував й С. Рябов, коли констатував розповсюдженість практики підміни державних рішень міркуваннями політичної доцільності [5, с. 78].

Варто зазначити, що створювана політичною елітою система інституційного панування не лише спиралася, але й чинила зворотній вплив на символічні матриці масової свідомості українських громадян. Так, за спостереженнями зарубіжних дослідників, сучасні українці вважають, що «за радянських часів українське суспільство було більш законотрухняне головним чином через те, що радянська система була більш суворою, із чіткою та сильною вертикаллю влади... Існуюча нині демократична система сприяє правовому нігілізму й анархії...» [6, с. 105]. Враховуючи це, перебільшенням видається твердження деяких вітчизняних авторів, що ані суспільство, ані провідники правлячого прошарку чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут президентства та якими можуть і повинні бути оптимальні межі його функціонування. Насправді, маємо справу із чи не єдиним добре спланованим інституційним нововведенням – відлунням авторитарної природи радянської політичної культури.

Наявним є також і відверто випереджальний (у порівнянні із соціальними реаліями) загальний характер інституційних новацій. Стимульовані «сприятливою зовнішньополітичною кон'юнктурою», законодавчі нововведення, і, в першу чергу, – гарантії громадянських прав та свобод – досить часто не знаходили відповідного підґрунтя у правосвідомості переважної більшості українців. Країна перших років незалежності підтверджувала аксіоматичність сентенції Р. Дарендорфа: «Потрібно буде шість місяців на реформу політичних систем, шість років на зміну економічних систем та шістдесят років на революцію у свідомості та серцях людей» [Цит. за : 7, с. 98-99].

Таким чином, культурно-історичні константи, що впливали на соціополітичну ситуацію в Україні, були дихотомічними за своєю природою: на латентному рівні – бажання індивідуальної свободи, цінування приватної власності, прагнення до економічного успіху; на рівні публічному – формальна демократія, конкурентний авторитаризм, пасивність та атомізація суспільства, велика дистанція влади і т. п.

Ця фундаментальна соціокультурна дихотомія не могла не позначитися й на специфіці політичного процесу в Україні, який, в свою чергу, мав та продовжує зберігати конфліктно-кризовий та циклічний характер.

Як наслідок конкурентної участі багатьох сегментів політичної еліти, які вели між собою напружену боротьбу, українська політична система на початок ХХІ ст. опинилася у стані «антагоністичного плюралізму», точці біфуркації, коли подальший розвиток міг здійснюватися лише двома шляхами:

1. «Консолідація» квазіліберальної форми демократії, внаслідок поглиблення внутрішніх суперечок при збереженні існуючої моделі політичного панування та неухильному дрейфі в бік авторитаризму;

2. Лібералізація системи та розвиток поліархічних версій демократії, із обмеженням монополії на владу, відокремленням бізнесу, політики та адміністрування, формалізацією правил взаємовідносин між ними тощо [8, с. 5; 9, с. 72].

Максимумом біфуркаційної стадії політичного розвитку України стали президентські вибори 2004 року та викликані ними компромісні трансформації в інституційному дизайні вітчизняної політичної системи. Як і будь-яке явище, породжене політичними процесами в перехідному суспільстві, «Конституція – 2004» містила в собі більше негативних, ніж позитивних моментів. До найвагомійших з них, з урахуванням думок різних авторів, варто віднести наступні:

1. Формально, нова конституційна модель, яка вступила до дії у січні 2006 р., була наближена до відповідних інваріантів Центрально-Східноєвропейських політій. Але, на жаль, вона містила значні інституційні помилки, які негативно вплинули на ефективність системи стримувань та противаг завдяки введенню принципу «подвійної юрисдикції». Інституційний дуалізм у формуванні уряду; суперечлива система відносин між урядом та президентом із вертикаллю місцевих державних адміністрацій; протистояння між Верховною Радою та Адміністрацією Президента зруйнували виконавчу вертикаль, відкривши шлях для менеджеріального хаосу в країні.

2. Посилення ефекту «групової блокади уряду»: в результаті застосування квотного принципу у формуванні органів влади, останні виявилися «розібраними» між різними групами впливу, була порушена єдність влади. Прийняття парламентсько-урядової моделі врядування за законом № 2222-

IV підвищила міру конкуренції політичних сил і сприяла зростанню нестабільності в діяльності органів державної влади, сформованих на коаліційній основі. На додаток до цього, через слабкі та хиткі процеси формування коаліцій, де-факто був введений до ступору законодавчий процес в країні. За спостереженнями західних фахівців, кількість ухвалених у період із 2006 по 2008 роки законів була найнижчою за весь період, починаючи із 1991 р. [10, с. 39].

3. Процедура призначення прем'єр-міністра в нових умовах надала президенту дієвий механізм розпуску парламенту. В умовах кризи 2004 року та пост-виборчого протистояння ця новація розглядалася експертами як додатковий шанс для авторитаризму.

4. Значної шкоди було завдано легітимності всіх вищих органів державної влади: Верховної Ради України – завдяки внесению змін до Основного Закону із суттєвими порушеннями процедури; Президента – внаслідок взаємних звинувачень конкуруючих сторін у фальсифікації результатів підрахунку голосів у різних регіонах країни; Конституційного Суду – внаслідок ухвалення суперечливого Закону «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосування 26 грудня 2004 р.» тощо. Зазнала фактичного руйнування судова система держави як інститут політичного арбітражу.

Як зазначає вітчизняна дослідниця відповідної проблеми Л. Галаган, у новій політичній моделі практично кожний орган влади опинився в ситуації невідповідності трьох складових його функціонування: а) механізмів легітимації; б) механізмів управління; в) механізмів відповідальності [11, с. 51].

Врахування наведених недоліків конституційної моделі 2004 р. дає можливість повністю прийняти тезу І. Бредіса про те, що зміна політичної адміністрації після «Помаранчевої революції» не вплинула значно на режимні характеристики здійснення владних відносин в країні та не трансформувала принципи функціонування політичної системи, в цілому, й конституційного процесу, зокрема [12, с. 38]. Проте, по відношенню до аналізованого етапу функціонування української політичної системи, доводиться констатувати збереження домінування особистого чиннику (агентивна складова) у здійсненні управлінською ієрархією «функцій виходу», яке сполучається із слабкістю механізмів легітимації кібернетичних інститутів. Зберігається тренд вільного пересування кадрів із сфери політики до сфери управління, і навпаки. Таким чином, кордони між політичним функціонуванням та адмініструванням розмиваються [13, с. 9]. Попри офіційну демократизаторську риторику часів каденції Президента В. А. Ющенка, а тим паче – В. Ф. Януковича, фіксувалися значні загрози принципам народоправства, закладеним до основи політичного устрою країни.

Принципи наукової об'єктивності та неупередженості вимагають від автора статті під час оцінки ефективності діяльності української політичної системи та встановлення рівня її відповідності стандартам ліберальної демократії не лише покладатися на, багато в чому, суб'єктивні оцінки його колег, але й використовувати об'єктивні дані індексів політичної статистики. Основними критеріями тут природно постають: рівень конкурентоспроможності вітчизняної політичної системи, обумовлений успіхами її переходу на нову раціональну організацію соціальних структур, та ступінь захищеності прав та свобод громадян вітчизняною судовою системою.

Аналіз першого критерію обумовлює звернення до оцінок конкурентоспроможності України впливовими зарубіжними рейтинговими агентствами та їхніми експертами. Як випливає із наведених даних, порівняльний аналіз менеджеріальної раціональності та ефективності політичних систем країн Східної Європи, зокрема, та світу, в цілому, засвідчує досить помірний успіх вітчизняного політичного класу у розбудові інституційного дизайну української управлінської ієрархії. Посідаючи 89 місце серед 130 країн світу, що потрапили до рейтингу Міжнародного Економічного форуму у Давосі в 2010 р., українська політична система за рівнем ефективності знаходиться пліч-о-пліч із країнами Північної Африки та Південної Америки [14, с. 15-16; 15].

Не менш тривожні показники стосуються й рівня реалізації та захисту громадянських прав і свобод в Україні. Динаміка звернень українських громадян до Європейського суду з прав людини свідчить на користь того, що вітчизняна судова система залишається низько ефективною, а законодавство не гарантує дотримання однієї із фундаментальних складових ліберальної демократії – права індивідів на приватну власність [Див. : 16].

Врахування функціональних недоліків політичної системи України, а особливо тих «новацій», що були внесені до неї на початок ХХІ ст., цілком природно зумовили бажання нової адміністрації провести радикальні структурні реформи. Варто зазначити, що це – новий «малий конституційний цикл» у динаміці політичної системи України, змагання подолати її змістовну дихотомічність та надії на позитивні перетворення з урахуванням легітимації імплементації нововведень та їх відповідальності вектору розвитку світового політичного процесу.

Виходячи зі своєї відповідальності за суспільну безпеку та належне управління державою, виконавча влада, цілком природно, перебільшуватиме масштаби урядових інтересів. Імовірно, робитиметься це, в тому числі, і за рахунок применшення індивідуальних громадянських інтересів, особливо тих, котрі спрямовані на критику влади та організацію дієвої опозиції. Поряд із цим, загрози авторитаризму вдасться уникнути, якщо у реалізації принципу верховенства права будуть гарантовані вимоги політичної рівності громадян та чинності діючого законодавства.

В аналізі системних інновацій, ініційованих новою вертикаллю влади, слід звернути увагу на небезпеку заміщення принципів потужності та ефективності держави. За формальними повноваженнями, українська держава є надзвичайно потужною і вибудовування «вертикалі влади» цю потужність лише збільшує. Проте, абсолютизація українською елітою результативності владного втручання у логіку функціонування громадянських структур та ринкових механізмів, в тому числі, і завдяки беззастережній вірі у могутність законодавства, може завести процес реформування до глухого кута. Важливими запоруками успішного реформування як самої управлінської системи, так і обслуговуваного нею соціального середовища, є не лише законодавчі інновації, але й використання широкого спектру власне соціальних регуляторів, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем громадян.

Отже, системні перетворення в Україні повинні бути різновидом конструктивної взаємодії держави та громадянського суспільства без абсолютизації ролі кожного із контрагентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Согрин В. В. Либерализм в России: перипетии и перспективы / В. В. Согрин // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 13-23.
2. Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Гаркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
3. Каменская Г. В., Радионов А. Н. Политические системы современности / Г. В. Каменская, А. Н. Радионов. – М.: Онега, 1994. – 224 с.
4. Каменская Г. В., Радионов А. Н. Политические системы современности / Г. В. Каменская, А. Н. Радионов. – М.: Онега, 1994. – 224 с.
5. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства / С. Рябов // *Вибори та демократія*. – 2004. – № 2. – С. 76-80.
6. Грьоделанд О. Б. Культурні засади, корупція та Помаранчева революція / О. Б. Грьоделанд // *Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції*. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 96-121.
7. Грьоделанд О. Б. Вказ. стаття.
8. Тіщенко Ю. Передмова / Ю. Тіщенко // *Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство*. – К.: Агентство «Україна», 2010. – С. 5-6.
9. Куценко О. Зигзаги демократизации политического режима в Украине / О. Куценко // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2005. – № 3. – С. 65-79.
10. Бредіс І. Конституційна реформа 2004 року: витоки, рушійні сили та наслідки / І. Бредіс // *Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції*. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 31-50.
11. Галаган Л. Організаційні засади взаємодії парламенту і уряду в контексті політичної реформи в Україні / Л. Галаган // *Політичний менеджмент*. – 2009. – № 6. – С. 48-56.
12. Бредіс І. Вказ. стаття.
13. Медведев Н. П. Политико-административное управление: современная теория и новые подходы / Н. П. Медведев // *Вестник Российского университета дружбы народов*. – Сер.: Политология. – 2003. – № 4. – С. 5-12.
14. Генов Н. Организационная рационализация в Восточной Европе: достижения и пределы / Н. Генов // *Социологические исследования*. – 2007. – № 11. – С. 12-22.
15. The Global Competitiveness Report 2010-2011 // World Economic Forum [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://www.weforum.org/documents/GCR10/Full%20rankings.pdf>
16. European Court of Human Rights. Statistics for Ukraine [Електронний ресурс] // Режим доступу до журн.: <http://www.echr.coe.int/ECHR/>